

LES TRADUCCIONS CATALANA I CASTELLANA DEL *LILIUM MEDICINE* (1303-1305) DE BERNAT DE GORDON

Antònia CARRÉ PONS

Original rebut: 14/05/2013
Data d'acceptació: 15/07/2013

Adreça: Centre de Documentació Ramon Llull
Facultat de Filologia
Universitat de Barcelona
Gran Via de les Corts Catalanes, 585
08007 BARCELONA
E-mail: acarre@uoc.edu

Resum

La *Practica dicta Liliium medicine* (1303-1305) de Bernat de Gordon és un dels llibres fonamentals per a la instrucció dels metges a la baixa Edat Mitjana. Ens ha pervingut en una cinquantena de manuscrits llatins (i onze edicions impreses entre els segles xv i xviii) i traduïda a diverses llengües vernaculars, entre les quals hi ha el català i el castellà. Fragments de la traducció catalana s'han conservat en un manuscrit miscel·lani (ms. 7-4-27 de la Biblioteca Colombina de Sevilla), mentre que la traducció castellana s'ha conservat en un manuscrit (ms. 1743 de la Biblioteca de la Universidad de Salamanca) i en dues edicions (Sevilla 1495 i Toledo 1513). L'anàlisi de les dues traduccions ibèriques permet demostrar que no hi ha cap relació entre la traducció catalana i la castellana, sinó que provenen de dos autògrafs llatins diferents.

Paraules clau: Bernat de Gordon, *Liliium medicine*, traducció, català, castellà.

Abstract

The Practica dicta Liliium medicine (1303-1305) by Bernard de Gordon is one of the fundamental works for the instruction of physicians in the Late Middle Ages. It has survived in some fifty Latin manuscripts (more than eleven printed editions between the 15th and 17th centuries) and has been translated into several vernacular languages, Catalan and Spanish among them. Fragments of the Catalan translation

have been preserved in a miscellany manuscript (ms. 7-4-27 from the Biblioteca Colombina in Seville), while the Spanish translation can be found in one manuscript (ms. 1743 from the Biblioteca de la Universidad de Salamanca) and two printed editions (Seville 1495 and Toledo 1513). The analysis of the two Iberian translations allows us to demonstrate that there is no relationship between the Catalan and the Spanish translations. They have come from two different Latin antigraphs.

Keywords: Bernard de Gordon, Liliu medicine, translation, catalan, spanish.

Contemporani d'Arnau de Vilanova (c. 1240-1311), Bernat de Gordon¹ (c. 1258 – c. 1318) és un dels metges més rellevants de la baixa edat mitjana, vinculat també a la Universitat de Montpeller. Va exercir la pràctica mèdica i va escriure diversos tractats, fonamentats en la medicina arabo-galènica d'arrel aristotèlica que s'havia estès per Europa des del segle IX a partir de l'anomenada Escola de Salern.² De costat amb Arnau de Vilanova, Bernat de Gordon³ va ser un dels protagonistes dels canvis que en l'ensenyament de la medicina es van produir a finals del segle XIII i començaments del XIV, quan es van introduir noves obres de Galè en el currículum de totes les universitats de l'Europa llatina occidental (Montpeller, Bolonya, Pàdua, París, etc.), la qual cosa va significar una ampliació sense precedents de l'horitzó intel·lectual dels futurs metges. Aquest «nou Galè», que és com va anomenar el fenomen l'enyorat Luis García Ballester,⁴ es va gestar a la Universitat de Montpeller i va consistir en l'estudi i anàlisi de diversos tractats traduïts de l'àrab al llatí: unes trentacinc obres de Galè, els tractats del galenisme àrab —el *Canon medicine* d'Avicenna i el *Liber Almansoris* de Razés— i les traduccions que va fer Constantí l'Africà a Montecassino, com el *Pantegni*, la *Isagoge* de Johannitius i els tractats d'Isaac Israeli.

Sense cap mena de dubte, l'obra⁵ més coneguda de Bernat de Gordon, que va traspasar els límits de les aules universitàries i que va tenir gran difusió

1. Hi ha poques dades biogràfiques sobre el metge occità. Sembla que va néixer al Carcí, a uns dos-cents quilòmetres al nord-oest de Montpeller (DEMAITRE, *Doctor Bernard de Gordon*, 1), origen territorial que m'ha fet decantar per usar el topònim per a identificar-lo, en lloc de la forma «Gordó» que és la que apareix als manuscrits catalans.
2. Vegeu l'obra clàssica de KRISTELLER, *Studi sulla Scuola medica salernitana*, que estudia l'origen d'un dels nuclis traductors d'obres de l'àrab al llatí més importants de l'Europa occidental, amb la figura de Constantí l'Africà que ressalta per sobre de totes les altres. L'altre nucli traductor és Toledo en el segle XII, amb Gerard de Cremona al capdavant.
3. Per a les relacions entre els dos mestres de Montpeller, vegeu McVAUGH, «Nota sobre las relaciones entre dos maestros de Montpellier».
4. GARCÍA BALLESTER, «Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma...».
5. Per a la llista d'obres d'atribució segura a Bernat de Gordon i les apòcrifes, vegeu DEMAITRE, *ibíd.*, 171-197.

entre un públic ampli, lector també de llengües vernacles, és la *Practica dicta Liliium medicine*. És una obra que participa de l'auge del gènere de les *practicae*, destinades a recollir en un sol volum la totalitat del saber que es tenia aleshores sobre la patologia, la higiene de vida i la terapèutica.⁶ Acabat d'escriure en llatí en 1305, després de vint anys d'experiència clínica, Bernat de Gordon volgué posar al servei del metge jove i inexpert la nova *medicinalis scientia* constituïda sobre el «nou Galè» que ell mateix llegia a la Universitat de Montpeller. L'objectiu pedagògic el va empènyer a rebutjar-hi l'especulació teòrica i a abordar les malalties i la terapèutica amb una ordenació lògica i una relativa senzillesa i concisió, factors clau per a l'èxit de l'obra.⁷ Per l'ordre de les seves informacions, la claredat dels seus raonaments i la utilitat de les seves prescripcions, el manual estava destinat més a la pràctica que a l'estudi, però tanmateix va ser molt utilitzat a les facultats de medicina fins al segle XVI i consultat pels mestres universitaris, encara que molts d'ells sovint obviaven de citar-lo en els seus tractats mèdics precisament pel seu caràcter pràctic.⁸ Arnau de Vilanova en tenia un exemplar a la seva biblioteca.⁹ Gerard de Solo l'esmenta vint-i-set vegades en el seu *Super Nono Almansoris*, tot i que el fa servir molt més que no diu, d'altres metges ni tan sols el citen i d'altres no s'estan de criticar-lo.¹⁰ Molts mestres universitaris el consultaven com si fos una enciclopèdia, de manera que el nom del compilador, *Gordonius*, va esdevenir l'etiqueta de la compilació mateixa.¹¹ Les al·lusions al *Lilium* amb el nom de Bernat de Gordon són molt habituals en la documentació en totes les llengües, de manera que en català l'expressió que trobem en els inventaris és «lo Gordó».

De la gran repercussió que va tenir el *Lilium* en són testimonis els cinquanta-tres manuscrits llatins que ens han arribat, les onze edicions impreses, publicades entre els segles XV i XVII,¹² i les traduccions a set llengües vulgars. Se n'han conservat traduccions a l'alemany, a l'hebreu (dues o tres versions), al francès (almenys dues versions), a l'irlandès (dues versions), a l'anglès, al

6. GALDERISI, *Translations médiévales (Transmédie)*, vol. 2.1, 352, § 158.

7. DEMAIRE, *Doctor Bernard de Gordon*, 51-53; GARCIA BALLESTER, *La búsqueda de la salud*, 437.

8. Íd., «Bernard de Gordon et son influence sur la pensée médicale aux XIVe et XVe siècles», 105.

9. Vegeu CHABÁS, «Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva...».

10. DEMAIRE, «Bernard de Gordon et son influence sur la pensée médicale aux XIVe et XVe siècles», 120-122.

11. Íbid., 108-109.

12. Nàpols, 1480; Ferrara, 1486; Lió, 1491; Venècia, 1496; Venècia, 1498; Venècia, 1521; París, 1542; Lió, 1551; Lió, 1574; Venècia, 1594; Frankfurt, 1617 (DEMAIRE, *Doctor Bernard de Gordon*, 187).

castellà (dues versions) i al català.¹³ Com indica el títol d'aquests papers, em centraré en les traduccions catalana i castellana del *Lilium*.

La traducció catalana s'ha conservat de manera fragmentària en el manuscrit 7-4-27 de la Biblioteca Colombina de Sevilla. Com va apuntar fa uns anys Lluís Cifuentes —a qui cal atribuir el mèrit de la localització de la traducció—, es tracta d'una miscel·lània medicopràctica copiada parcialment en 1435 per un barber establert a Barcelona, Vicenç de Colunya.¹⁴ De possible origen germànic, les úniques dades que tenim sobre el personatge és que en els anys 1455-56 va agafar un aprenent al seu servei.¹⁵ El manuscrit va pertànyer a la biblioteca d'Hernando Colón i és un dels set còdexs que va comprar a Barcelona l'any 1536.¹⁶ Amb la intervenció de quatre mans principals, el manuscrit conté onze textos diferents de tipus pràctic, dos dels quals són dos fragments del *Lilium medicine*, escrits per la mateixa mà. Els dos fragments pertanyen al final del llibre VII del *Lilium* i contenen el capítol 20 i l'antidotari sencer (això és, els capítols 21-25 del llibre VII). L'estudi i edició d'aquesta traducció fragmentària catalana em permet de valorar-ne la qualitat i datar-la amb més precisió.¹⁷

La primera constatació que puc fer és que es tracta d'una traducció de bona qualitat, que parteix d'un antígraf llatí, *verbum verbo*, sense glosses i amb pocs errors.¹⁸ La traducció presenta alguns dels trets característics de la *scripta* librària catalana primitiva, identificats en els sis manuscrits lul·lians copiats pel prevere mallorquí Guillem Pagès,¹⁹ per la qual cosa podem endarrerir considerablement la data de la traducció. De fet, és un fenomen habitual que manuscrits del segle xv transmetin traduccions molt més antigues. A la traducció catalana del *Lilium* hi detecto algunes de les vacil·lacions d'estil i de grafia —occitanismes, dialectalismes, etc.— que Badia, Santanach i Soler

13. *Ibid.*, 185-188; ÍD., «Bernard de Gordon et son influence sur la pensée médicale aux xive et xve siècles», 106; BERNARDO GORDONIO, *Lilio de medicina*, vol. 1, 28; CIFUENTES, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, 95; GALDERISI, *Translations médiévales (Transmédie)*, vol. 2.1, 353, § 158; aquest autor apunta la probable existència d'una traducció en occità feta a partir d'una de les versions hebrees. CARRÉ, *La traducció catalana de la Practica dicta Lilium medicine*.

14. CIFUENTES, «La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians», 450; ÍD., *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, 116.

15. CARDONER I PLANAS, *Història de la medicina a la Corona d'Aragó*, 119.

16. BEAUJOUAN, «Hernando Colón, adquiridor de manuscritos científicos», 59.

17. CARRÉ, *La traducció catalana de la Practica dicta Lilium medicine*.

18. Els errors per omissió detectats en el manuscrit de Sevilla poden ser produïts simplement per un salt de lectura i imputats al copista.

19. BADIA – SANTANACH – SOLER, «Els manuscrits lul·lians de primera generació als inicis de la *scripta* librària catalana», 73-74.

interpreten com una particularitat pròpia dels primers textos escrits en prosa catalana a finals del segle XIII i començaments del XIV.²⁰ Els occitanismes i les solucions gràfiques catalanes que apareixen en aquests textos més primerencs són els «avisos lingüístics» sobre els quals ja alertava Badia, perquè han de fer recular la data de les traduccions conservades, atès que no apareixen en les traduccions catalanes més tardanes.²¹

Així, doncs, la traducció catalana fragmentària del *Lilium medicine* de Bernat de Gordon es pot datar com a mínim a començaments del segle XIV, per la qual cosa encaixaria del tot en el procés de traducció d'escrits mèdics i naturals que va tenir lloc a la Corona d'Aragó des de finals del segle XIII i començaments del XIV, coincidint amb el regnat de Jaume II (1291-1327).²² S'hauria produït en el mateix període en què Guillem Corretger (1302-1304) i Bernat de Berriac (1311) van traduir la *Cirurgia* de Teodoric de Borgognoni,²³ Berenguer Sarriera (1305-1310) va traduir el *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova, a instàncies de la reina Blanca,²⁴ Guillem Salvà (1329) va traslladar al català la *Cirurgia parva* de Lanfranc de Milà, i autors anònims van traduir els *Aforismes* d'Hipòcrates, la *Summa de filosofia* de Guillem de Conches, el *Canon* d'Avicenna, el *Secret dels secrets* o el *Tresor dels pobres*, traduccions totes elles datables en les primeres dècades del segle XIV.²⁵

20. BADIA – SANTANACH – SOLER, «Els manuscrits lul·lians de primera generació als inicis de la *scripta* librària catalana», 65-66. Aquests fenòmens no tenen res a veure amb la procedència rossellonesa o septentrional dels textos, com s'havia cregut a partir de la traducció catalana de la *Llegenda àuria* de Iacopo de Varazze.
21. Així ho prova, per exemple, el ms. esp. 508 de la Biblioteca Nacional de França, de la segona meitat del segle XV, que conté alguns textos mèdics en català comuns a la *Articella* i que és analitzat en BADIA, «Textos catalans tardomedievals i "ciència de naturas"», 62-64.
22. Sobre l'interès del rei per la medicina universitària i els seus pràctics, vegeu MARTÍ DE BARCELONA, «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II»; i McVAUGH, *Medicine before de plague*. CIFUENTES, «Translatar ciència en romans catalanesch», planteja per primera vegada que cal situar el principi del període traductor de textos d'aquestes característiques durant el regnat de Jaume II, en lloc del «clàssic» de Pere III.
23. Per al cas concret de les dues traduccions de l'obra quirúrgica de Teodoric de Borgognoni, vegeu McVAUGH, «Academic Medicine and the Vernacularization of Medieval Surgery».
24. Per a l'edició de la traducció catalana del *Regiment* d'Arnau, vegeu ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Escrits mèdics*. Per a l'edició llatina, ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*. Estic preparant una nova edició de la traducció catalana. Per a un estat de la qüestió actual de les obres mèdiques d'Arnau de Vilanova, originals i atribuïdes, conservades i perdudes, que van circular en català, vegeu CIFUENTES, «La bibliografia mèdica catalana d'Arnau de Vilanova».
25. Vegeu LANFRANC DE MILÀ, *La Cirurgia Parva de Lanfranc*, HIPÒCRATES, *Aforismes. Traducció catalana medieval*; i BADIA – PUJOL, *Summa de philosophia in vulgari*, per a la traducció catalana del *Dragmaticon Philosophiae*. El català és l'única llengua vernacla que ens ha transmès l'obra

D'altra banda, la traducció castellana del *Lilium* s'ha conservat en dues versions diferents, datades en el segle xv,²⁶ amb posterioritat a la traducció catalana, doncs. Una és la conservada en el manuscrit 1743 de la Biblioteca de la Universidad de Salamanca, que ha estat datada entre 1430 i 1470, anys en què s'observa una gran activitat traductora d'obres científiques llatines al castellà en el triangle format per Valladolid-Guadalupe-Salamanca, especialment al voltant de l'Estudio Salmantino.²⁷ El manuscrit de Salamanca és incomplet, ja que hi falta precisament el setè llibre, sencer, que ha estat substituït per un text farmacològic anònim.²⁸ La segona versió castellana del *Lilium*, més tardana i amb el llibre VII, és la que es va publicar a Sevilla en 1495 i després a Toledo en 1513, amb el títol de *Lilio de medicina*. L'edició de Toledo corregeix alguns errors de l'edició prínceps però en comet d'altres, de manera que resulta de qualitat inferior a la primera.²⁹

L'anàlisi de les dues traduccions ibèriques em permet de demostrar que no hi ha cap relació de dependència entre la castellana i la catalana, sinó que parteixen de dos antígrafs llatins diferents.

La traducció catalana del *Lilium* ja hem vist que es podria datar en la primera meitat del segle xiv. Les dues versions diferents de la traducció castellana, en canvi, són del segle xv. Atès que la primera, conservada en el manuscrit 1743 de la Biblioteca de la Universidad de Salamanca, no conté el llibre setè, haurem de comparar la traducció catalana només amb la castellana publicada a Sevilla en 1495.

En l'edició moderna de la traducció castellana del text, que parteix de l'inconuble de Sevilla, Brian Dutton i Maria Nieves Sánchez defensen que «la traducció es una colaboración de dos estudiosos, posiblemente de origen aragonés»,³⁰ tot i que reconeixen que la doble autoria «es una cuestión que

---

del filòsof de Chartres. Per a una visió general, CIFUENTES, «Translatar ciència en romans catalanesch», 125-126.

26. BEAUJOUAN, *Manuscrits scientifiques médiévaux de l'Université de Salamanque et de ses 'Colegios Mayores'*, 70; AMASUNO, *El «Lilio de medicina» de Bernardo de Gordonio. Contribución al estudio del lenguaje médico espanyol del siglo XIV*, 24 i seg.

27. AMASUNO, *El «Lilio de medicina» de Bernardo de Gordonio*, 24. Vegeu també GUTIÉRREZ RODILLA, *La esforzada elaboración del saber*, 266, n. 80.

28. AMASUNO, *El «Lilio de medicina» de Bernardo de Gordonio*, 22. Agraieixo a Bertha Gutiérrez Rodilla que hagi tingut l'amabilitat de comprovar aquestes informacions a la Biblioteca de la Universidad de Salamanca.

29. BERNARDO GORDONIO, *Lilio de medicina*, vol. 1, 29.

30. «La sugerencia de que hayan sido de procedencia aragonesa se respalda por el cultivo semi-regular de ciertos aragonesismos en el texto como *arrincar*, *punir*, etc. y la grafía *sigua* por *liga*.» (BERNARDO GORDONIO, *Lilio de medicina*, vol. 1, 30).

merece más investigación».³¹ Per a argumentar-la es basen en l'alternança de sinònims en diferents passatges i en la traducció o no d'un terme llatí, raons que, segons la meua opinió, no són concloents. Segons Dutton i Sánchez, la traducció castellana és fidel al llatí original: «La única discrepancia apreciable es una tendencia en la traducción de clarificar el significado de palabras españolas raras mediante su unión con un sinónimo más corriente»,³² fenomen que és freqüent en aquest tipus de textos. Tant la traducció castellana com la catalana, doncs, demostren l'existència de dos bons traductors, coneixedors del llatí i segurament també de la matèria mèdica que traduïen.

He confrontat les dues traduccions ibèriques del *Lilium* entre elles i amb quatre edicions llatines del segle xv, atès que no hi ha edició crítica de l'obra magna de Bernat de Gordon. Les quatre edicions llatines consultades són de les més antigues: la de Nàpols 1480, la de Lió 1491 i dues impreses a Venècia, en 1496 i en 1498.³³ L'edició prínceps va ser impresa el 20 de maig de 1480 per Francesco del Tuppo, l'editor napolità més prolífic del segle xv.³⁴ Però la comparació textual s'ha d'efectuar amb prudència, ja que cal anar amb compte a l'hora de valorar les variacions que presenten les traduccions, perquè, d'entrada, és impossible de saber quin era l'antígraf llatí de partença. Una lectura equipol·lent, una mala intel·lecció del text base o una omissió poden provenir perfectament del model llatí utilitzat per a la traducció. Morràs demostra la importància del model subjacent de les traduccions per a valorar sense prejudicis la tasca dels traductors medievals, tant si el text de partença és llatí com romànic.³⁵ En tenim molts exemples en textos literaris: Lluch ho corrobora a bastament en la seva edició de la traducció catalana del *Bellum Iugurthi-*

31. *Ibíd.*, vol. 1, 29-30.

32. *Ibíd.*, vol. 1, 30.

33. Totes quatre es troben digitalitzades a la xarxa, a les pàgines de Dioscórides <http://www.ucm.es/BUCM/atencion/24063.php> i de Gallica <http://gallica.bnf.fr/?&lang=FR> [Consulta: novembre 2011]. Sobre els altres textos que contenen les edicions, vegeu DEMAITRE, *Doctor Bernard de Gordon*, 171-197.

34. Sobre la producció editorial de Francesco del Tuppo (c. 1443 – c. 1501), vegeu FAVA – BRESCIANO, *La stampa a Napoli nel xv secolo*, vol. 1, 28-46, i vol. 2, 36-67; FREDE, «Sul commercio dei libri a Napoli nella prima età della stampa»; i SANTORO, *La stampa a Napoli nel Quattrocento*, 39-43. El 1478 del Tuppo va imprimir el *Liber de homine. Il perché* de Girolamo Manfredi, versió italiana que va ser traduïda al català i impresa en 1499 a Barcelona per Pere Posa amb el títol de *Quesits i perquens* (CARRÉ, Antònia [ed.], Girolamo MANFREDI, *Quesits i perquens*). Existeix una traducció castellana de l'obra de Girolamo Manfredi, de 1567, que, com en el cas del *Lilium*, és del tot independent de la catalana (CARRÉ [ed.], Girolamo MANFREDI, *Libro llamado el porqué.*).

35. MORRÁS, «El texto en su laberinto: para la edición crítica de las traducciones medievales».

num;³⁶ Parera ho té en compte a l'hora d'estudiar la traducció catalana de la *Commedia* de Dant d'Andreu Febrer;³⁷ Marfany en parla a propòsit de la traducció catalana de *La Belle Dame sans merci* d'Alain Chartier;³⁸ Pujol considera que la traducció catalana de les *Heroides* d'Ovidi «és un cas ben revelador de fins a quin punt totes i cada una de les paraules de la traducció catalana han de ser mesurades i valorades a la llum de les glosses gramaticals llatines» contingudes en el model llatí que feia servir el traductor, Guillem Nicolau.³⁹ Els textos científics també ens en proporcionen evidències: la traducció catalana de la *Summa de filosofia* de Guillem de Conches conté pocs errors de traducció en comparació amb les equivocacions que comet el copista llatí del text original;⁴⁰ la traducció catalana dels *Aforismes* d'Hipòcrates mostra com el traductor pren opcions que s'expliquen a partir d'un determinat manuscrit llatí, en aquest cas el ms. 50 del fons de Ripoll de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.⁴¹

Les quatre edicions llatines consultades del *Lilium* presenten discrepàncies prou significatives perquè no es pugui atribuir només al traductor —català o castellà— una opció concreta. En posaré només dos exemples. El primer és a la recepta tretze del capítol 23, on l'edició de Nàpols comet un error flagrant —segurament atribuïble al caixista—, que consisteix a escriure «in inferioribus» allà on hauria de dir «in superioribus», error que no recullen les altres tres edicions llatines, ni tampoc ho fan la traducció catalana ni la castellana. Més avall, els dos substantius «oleum» i «emplastrum» presenten una ordenació diferent en l'edició de Nàpols i en tots els altres testimonis:

Medicamen quod restringit ominem fluxum uentris dum non fit ex oppilatione nec ex reumate et quod corpus sie muddificatum. Et si dolor est in inferioribus quod amminstrentur per superiora et si est in inferioribus quod amministrentur per cristere. Et si est in medio quod fiat utroque modo. Et cum hoc potest fieri oleum ante et post emplastrum. (Nàpols 1480, f. 200v^a).

Medicamen quod restringit ominem fluxum uentris dum non fit ex oppilatione nec ex reumate et quod corpus sie muddificatum. Et si dolor est in superioribus quod adminstrentur per superiora et si est in inferioribus quod iniciat per cristere. Et si

36. LLUCH, «Editar el Jugurta català del segle XIV: un plantejament metodològic».

37. PARERA, «La versió d'Andreu Febrer de la *Commedia* de Dante: recursos del traductor», 162.

38. MARFANY, «La traducció catalana medieval de *La Belle Dame sans merci* d'Alain Chartier», 180.

39. PUJOL, «Traducció, transmissió, divulgació: tres aspectes de les *Heroides* de Guillem Nicolau», 150.

40. BADIA – PUJOL (eds.), Guillelmi de Conchis, *Summa de philosophia in vulgari*, 287-289.

41. HIPÒCRATES, *Aforismes*, 44 i 54.

est in medio quod fiat utroque modo. Et cum hoc potest fieri oleum et emplastrum ante et post. (Lió 1491, f. 83r^b; Venècia 1496, f. 227r^a; Venècia 1498, f. 96v^a).

Medicina contra flux de ventra, ab què, emperò, no sie de opilació ho reuma ho que·l cors sye mondificat. E si és la dolor en les parts sobiranes, que sye amenistrat damunt; e sy en les jusanes, per crastiris, e si en mig, en cascuna manera. E pot ésser fet oli o empastre damunt ho detràs. (f. 68r^{a-b}).

Medicina que restriñe todo fluxo del vientre, con tal que no sea de opilacion ni de reuma e que el cuerpo este limpio. E si el dolor estuuiere enlas partes de arriba, que administren por las partes de arriba; e si enlas partes baxas, que se echen por tristeles; e si es enlas partes de medio, que se administren por ambas partes; e de aquesto se puede fazer azeyte o emplasto e por delante e por detras.⁴²

El segon exemple és a la recepta tres del capítol 25, on hi ha un ingredient en català —i també en castellà— que podríem pensar que prové d'una mala lectura del llatí... si només haguéssim consultat l'edició prínceps. Les altres tres edicions llatines consultades, però, presenten la lectura que devia tenir l'antígraf llatí de partença, tant del traductor català com del castellà, el primer dels quals ha optat per afegir-hi un sinònim:

limones nouas sine testa (Nàpols 1480, f. 201v^a)

limacias nouas sine testa (Lió 1491, f. 83v^b; Venècia 1496, f. 227v^a; Venècia 1498, f. 96v^b)

limeceas ho caragols novelles sens testa (f. 69r^a)

limacias nueuas sin conchas.⁴³

Tenint en compte, doncs, el paper dels antígrafs en les dues traduccions ibèriques del *Lilium*, l'anàlisi textual en paral·lel amb les quatre edicions llatines consultades evidencia sense cap mena de dubte que la traducció catalana de començaments del segle XIV i la castellana impresa a Sevilla en 1495 s'han fet directament del llatí i a partir d'antígrafs diferents. Si la traducció castellana depengués directament de la traducció catalana, algunes de les lectures del text imprès a Sevilla serien simplement impossibles. Ho demostraré amb set exemples.

El primer és a la recepta quatre del capítol 22. La traducció catalana és igual que la versió de les edicions llatines consultades, mentre que la castella-

42. BERNARDO GORDONIO, *Lilio de medicina*, vol. 2, 1576.

43. *Ibíd.*, vol. 2, 1582.

na presenta variants que demostren que prové d'un altre antígraf. El traductor castellà hi afegeix un ingredient i glossa el terme llatí «in faucibus». Si bé la segona intervenció podria ser-li atribuïda en exclusiva, la primera ha de procedir necessàriament de l'antígraf:

conficiantur cum ydromelle et fiant pillule et teneantur in faucibus. (Nàpols 1480, f. 199v^b; Lió 1491, f. 82r^b; Venècia 1496, f. 225v^a; Venècia 1498, f. 96r^a).

sien confites ab ydromel e sien-ne fetes pí-l-lules e sien tengudes en los quexos. (f. 160rb)

sea todo amasado con muçilajen de alquitira o ydromel fecho sobre agua rosada e fagan pildoras; e tenga las enla boca, de baxo dela lengua o de baxo delas quixadas.⁴⁴

El segon exemple és el títol de la recepta deu del capítol 23, que evidencia que la traducció castellana és fidel als models llatins que ens proporcionen les quatre edicions consultades, mentre que la catalana se'n distancia:

Medicamen quod ualet in acutis febris et caliditate epatis et siti. (Nàpols 1480, f. 200va; Lió 1491, f. 83ra; Venècia 1496, f. 226va; Venècia 1498, f. 96 va).

Medicine qui val en dolor de cap e en febres agudes e en set. (67va).

Medicina que vale en las fiebres agudas e al calor del figado e la sed.⁴⁵

El tercer exemple es troba al final de la recepta dotze del capítol 23, que demostra que la traducció catalana prové d'un text proper a l'edició de Nàpols 1480, mentre que la castellana ve d'un de proper a les altres tres edicions llatines consultades:

poterit facere sirupum aut electuarim aut conditum aut trociscos plures unguenta et similia. (Nàpols 1480, f. 200vb).

aut ex multis facere sirupum, electuarium, conditum, trosciscos, plures unguenti, olea, emplaster et similia. (Lió 1491, f. 83rb; Venècia 1496, f. 227ra; Venècia 1498, f. 96va).

44. *Ibid.*, vol. 2, 1567.

45. *Ibid.*, 1581.

fer axirop, troscischs, letovaris, pólvores ho ungients e semblans coses. (f. 68ra)

fazer axarope o letuario o condito o trociscos o poluos o vnguentos o azeytes o emplastos.⁴⁶

El quart exemple és la desaparició d'un adjectiu en la traducció catalana, que presenten totes les edicions llatines consultades i també la traducció castellana. Si la traducció castellana depengués exclusivament de la catalana, òbviament no hauria pogut incloure l'adjectiu. En la recepta tretze del capítol 23 llegim:

gallie muscate, mastici, anisi assi (Nàpols 1480, f. 201ra; Lió 1491, f. 83rb; Venècia 1496, f. 227ra; Venècia 1498, f. 96va)

galli muscate, màstech, anís (68rb)

galia muscata, almastica, anis tostado.⁴⁷

El cinquè exemple són els ingredients que hi falten i la mesura equivocada en la versió catalana de la mateixa recepta de l'exemple anterior, és a dir, la tretze del capítol 23. Els ingredients suprimits en la traducció catalana poden procedir tant d'un antígraf llatí de partença corromput com d'un salt de lectura del copista del manuscrit sevillà. L'error en la mesura és freqüent en els receptaris⁴⁸ i podria ser imputat tant al traductor, com a l'antígraf, com al copista. En qualsevol cas, la lectura de la traducció catalana diferent de tots els altres testimonis demostra que la traducció castellana no pot derivar de la catalana.

R.: reubarbari assi, un. semis; omnium mirobalanum, karabe, coralli albi et rubei, spodii, sanguinis draconis, sandal albi et rubei, margaritarum, seminis canapis, seminis acetose, aluminis, acatie, boli armenici, seminis portulace, ana scr. ii (Nàpols 1480, f. 201ra; Lió 1491, f. 83va; Venècia 1496, f. 227ra; Venècia 1498, f. 96va).

R.: reubarber torrat, un. mitja; de tots myrabolans, cacabre, coral blanch e vermell, margaritarum, sement de cànem, sement d'acetosa, alum, acàcia, boliarmini, sement de vergolagues, ana dr. .ij. (68va).

46. *Ibíd.*, 1576.

47. *Ibíd.*, 1576.

48. DUCH I TORNER, *La Concòrdia dels apotecaris de Barcelona de 1511: estudi, transcripció i traducció*, 50-51.

Reçep̄ta: ruybaruo tostado, .onça .media; todos los mirabolanos, cacabre, coral blanco e bermejo, espodio, sandalos blancos e bermejos, sangre de drago, aljofar, simiente de cañamo, simiente de azederas, alumbre, acaçia, bolarmenico, simiente de verdolagas, .ana. escrupulos .ij.⁴⁹

El sisè exemple són les diferències que hi ha en la recepta tres del capítol 24. La forma sinonímica «ho pex saget» de la traducció catalana és obra del traductor, que no ha sabut traduir el mot «estingorum» i per això el deixa en llatí. Però els ingredients que hi ha en castellà i que no són a la traducció catalana, «simiente de çanahorias, simiente de nabos», no existirian si la traducció castellana tingués la catalana com a antígraf.

Medicamen quod facit hominem fecundum.

R.: seminis eruce, seminis squille, seminis ceparum, seminis baucie, sinapi caudatum, stincorum, ana dr. .i. (Nàpols 1480, f. 201rb; Lió 1491, f. 83va; Venècia 1496, f. 227rb; Venècia 1498, f. 96vb).

Medicina qui fa l'ho[m]fecu[n]de ho engenrar.

R.: sement de ruda, sement d'esquilla, sement de cebes, mostaylla cauda, estingorum ho pex saget, ana dr. .i (69ra).

Medicina que faze al ombre fecundo.

Reçep̄ta: simiente, oruga, simiente de squilla, simiente de çebollas, simiente de çanahorias, simiente de nabos, colas de estincos, .ana. drama .j.⁵⁰

L'últim exemple és una glossa que només presenta la traducció castellana, enfront de tots els altres testimonis consultats. La glossa podria procedir tant de l'antígraf que utilitza el traductor castellà com de la seva pròpia ploma. La trobem en la primera recepta del capítol 24 i és l'explicació del «luto sapientie» de les edicions de Nàpols 1480 (f. 201r^a), Venècia 1496 (f. 227r^b) i Venècia 1498 (f. 96v^b). L'edició de Lió 1491 (f. 83v^a), en canvi, llegeix «luto sapine». El text català tradueix només «lot de sapiència», mentre que la versió castellana amplifica:

E el lodo dela sabiduria se faze de cenizas molidas e de cal e de poluo de teja vieja e claras de hueuos e vn poco de azeyte comun; e pongan del estiercol delas cabras.⁵¹

49. BERNARDO GORDONIO, *Lilio de medicina*, vol. 2, 1577.

50. *Ibid.*, 1579.

51. *Ibid.*, 1578.

Alguns dels exemples que hem vist demostren que la traducció catalana és més propera a l'edició de Nàpols de 1480, que és la més antiga, mentre que la lectura de la traducció castellana s'adiu més amb les edicions posteriors. Això no es pot afirmar de manera taxativa. La traducció catalana és més antiga que la castellana i també ho havia de ser el seu antígraf, més proper a l'edició princeps.

El que sí que es pot afirmar amb contundència és que la traducció catalana (del segle XIV) i la traducció castellana (del segle XV) del *Lilium medicine* de Bernat de Gordon no tenen cap relació entre elles, sinó que provenen de dos antígrafs llatins diferents.

Es desmenteix així una afirmació antiga de Jaume Riera i Sans,⁵² que feia figurar el *Lilium* en un catàleg d'una seixantena d'obres que van ser traduïdes del català al castellà durant els segles XIV i XV. Riera i Sans escrivia amb prudència, reconeixent la provisionalitat de la llista que publicava en acceptar que, de la mateixa manera que algunes catalogacions d'antics bibliògrafs havien estat desmentides per treballs posteriors, la seva feina podia no ser pas definitiva. Es coneixia l'existència de la traducció catalana del *Lilium* per la seva presència en inventaris, però com que la localització del manuscrit de la Biblioteca Colombina no va ser donada a conèixer per Lluís Cifuentes fins a l'any 2000,⁵³ Riera i Sans es veia obligat a constatar que el text català no havia estat localitzat. A partir de les dades recollides per Norton,⁵⁴ Riera i Sans apuntava que hi ha dues edicions d'una traducció castellana (Sevilla 1495, Toledo 1513), que «semblen representar una revisió de la traducció conservada al ms. 1743 de la Biblioteca de la Universidad de Salamanca».⁵⁵ La filiació de dependència que estableix entre la traducció castellana i la catalana es basava en la intuïció i no se sostenia en cap prova, com va remarcar uns anys després Charles Faulhaber.⁵⁶ L'afirmació llançada per Riera i Sans, però, ha tingut seguidors. Cifuentes recull amb cautela el testimoni de Riera i Sans i apunta que la traducció castellana «sembla dependre d'un text en català».⁵⁷ Més recentment, Galderisi afirma que la traducció castellana és feta «sans doute d'après la version catalane».⁵⁸ Només el temps i la paciència dedicats a l'estudi i edició dels textos permet d'evitar que la bibliografia vagi repetint errors d'aquesta mena.

52. RIERA I SANS, «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV».

53. CIFUENTES, «La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians».

54. NORTON, *Printing in Spain 1501-1520*, 1105.

55. RIERA I SANS, «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», 702.

56. FAULHABER, «Sobre la cultura ibèrica medieval: Las lenguas vernáculas y la traducción», 588.

57. CIFUENTES, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, 95.

58. GALDERISI, *Translations médiévales (Transmédié)*, vol. 2.1, 353, § 158.

BIBLIOGRAFIA

- AMASUNO, Marcelino V., *El «Lilio de medicina» de Bernardo de Gordonio. Contribución al estudio del lenguaje médico espanyol del siglo XIV*, Salamanca: Universidad de Salamanca, tesi doctoral inèdita, 1972.
- ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Escrits mèdics*, Miquel Batllori (ed.), vol. 2, Barcelona: Editorial Barcino 1947.
- ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, edició de Luis GARCÍA-BALLESTER – Michael R. McVAUGH. Estudi introductor de Pedro GIL-SOTRES, amb la col·laboració de J. A. PANIAGUA – L. GARCÍA-BALLESTER, *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. X.1, Barcelona: Fundació Noguera – Universitat de Barcelona 1996.
- BADIA, Lola, «Textos catalans tardomedievals i “ciència de naturales”», discurs llegit el dia 21 de novembre de 1996 en l’acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres 1996.
- BADIA, Lola – PUJOL, Josep (eds.), Guillelmi de Conchis, *Summa de philosophia in vulgari*, cura et studio Lola BADIA, Josep PUJOL, en Guillelmus de Conchis, *Dragmaticon philosophiae*, cura et studio I. RONCA, Tournhout: Brepols, «Corpus Christianorum. Continuatio Medievals» 1997, 277-497.
- BADIA, Lola – Joan SANTANACH-SOLER, Albert, «Els manuscrits lul·lians de primera generació als inicis de la *scripta* librària catalana», en Anna ALBERNI – Lola BADIA – Lluís CABRÉ (eds.), *Transllatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum – Publicacions URV 2010, 61-90.
- BEAUJOUAN, Guy, *Manuscrits scientifiques médiévaux de l’Université de Salamanca et de ses “Colegios Mayores”*, Bordeus: Bibliothèque de l’École des Hautes Études Hispaniques, fasc. 22, 1962.
- , «Hernando Colón, adquireidor de manuscritos científicos», en Antonio RUMEU DE ARMAS *et al.*, *Hernando Colón y su época*, Sevilla: Real Academia Sevillana de Buenas Letras 1990, 47-59.
- BERNARDO GORDONIO, *Lilio de medicina. Edición crítica de la versión española, Sevilla 1495*, Brian DUTTON – M. Nieves SÁNCHEZ (eds.), 2 vols, Madrid: Arco/Libros, 1993.
- BERNARDUS GORDONIUS, *Lilium medicine*. Edicions de Nàpols 1480, Lió 1491, Venècia 1496 i Venècia 1498, <http://gallica.bnf.fr/?&lang=FR> / <http://www.uclm.es/BUCM/atencion/24063.php>
- CARDONER I PLANAS, Antoni, *Història de la medicina a la Corona d’Aragó (1162-1479)*, Barcelona: Scientia 1973.

- CARRÉ, Antònia (ed.), Girolamo MANFREDI, *Quesits i perquens (Regiment de sanitat i tractat de fisiognomonía)*, edició crítica d'Antònia Carré, Barcelona: Editorial Barcino 2004.
- , Girolamo MANFREDI, *Libro llamado el porqué. Traducción castellana de Pedro de Ribas (1567)*, Antònia Carré (ed.), San Millán de la Cogolla: CiLengua 2009.
- , *La traducció catalana de la Practica dicta Liliium medicine de Bernat de Gordon. Estudi i edició*, Londres: Queen Mary College, Publications of the Mediaeval Hispanic Research Seminar, en premsa.
- CHABÁS, Roc, «Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva (pergamino O.7430 del Archivo Metropolitano de Valencia)», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 9 (1903) 189-203.
- CIFUENTES, Lluís, «Translatar sciència en romans catalanesch. La difusió de la medicina en català a la baixa Edat Mitjana i el Renaixement», *Llengua & Literatura* 8 (1997) 7-42.
- , «La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians a la Barcelona medieval: l'obrador, la biblioteca i els béns de Joan Vicenç (fl. 1421-1464)», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 19 (2000) 429-479.
- , *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona – Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, 2006 [2a ed. revisada i ampliada de l'original de 2002, amb una Addenda a les pp. 411-54]. Suplements a *Sciència.cat* <http://www.sciencia.cat/suplements.htm>
- , «La bibliografia mèdica catalana d'Arnau de Vilanova: estat de la qüestió i nous textos (amb una nota sobre la difusió a Catalunya d'una *Vida d'Arnau*)», *ATCA*, en premsa.
- DEMAITRE, Luke F., *Doctor Bernard de Gordon: Professor and practitioner*, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Studies and Texts, 51, 1980.
- , «Bernard de Gordon et son influence sur la pensée médicale aux XIVe et XVe siècles», en *L'Université de Montpellier et son rayonnement (XIIIe-XVe siècles): Actes du Colloque International de Montpellier III (17-19 mai 2001)*, D. LE BLÉVEC (ed.), Turnhout: Brepols 2004, 103-131.
- DUCH I TORNER, M. Montserrat, *La Concòrdia dels apotecaris de Barcelona de 1511: estudi, transcripció i traducció*, Barcelona: Fundació Uriach 2000.
- FAULHABER, Charles B., «Sobre la cultura ibérica medieval: Las lenguas vernáculas y la traducción», en *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, vol. 1, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá 1997, 587-597.

- FAVA, Mariano – BRESCIANO, Giovanni, *La stampa a Napoli nel xv secolo*, 2 vols., Leipzig: R. Haupt 1911-1912 [reimpr. 1969].
- FREDE, Carlo de, «Sul commercio dei libri a Napoli nella prima età della stampa», *Bollettino dell'Istituto di Patologia del Libro* 14 (1955) 62-78.
- GALDERISI, Claudio (dir.), *Translations médiévales (Transmédié). Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (xii – xve siècles). Étude et Répertoire*, 2 vols., Turnhout: Brepols 2011.
- GARCÍA BALLESTER, Luis, «Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): El Hipócrates latino la introducción del nuevo Galeno», *Dynamis* 2 (1982) 97-158.
- , *La búsqueda de la salud: sanadores y enfermos en la España medieval*, Barcelona: Ediciones Península 2001.
- GUTIÉRREZ RODILLA, Bertha, *La esforzada elaboración del saber. Repertorios médicos de interés lexicográfico anteriores a la imprenta*, San Millán de la Cogolla: CiLengua 2007.
- HIPÒCRATES, *Aforismes. Traducció catalana medieval*, edició d'Antònia CARRÉ, amb la col·laboració de Francesca LLORENS, Barcelona: Curial Edicions Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2000.
- KRISTELLER, Paul O., *Studi sulla Scuola medica salernitana*, Nàpols 1986.
- LANFRANC DE MILÀ, *La Cirurgia Parva de Lanfranc*, Pere VALLRIBERA I PUIG (ed.), Manresa: PAHCS, Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut – Col·legi Oficial de Metges de Barcelona 2002.
- LLUCH, Montserrat, «Editar el Jugurta català del segle XIV: un plantejament metodològic», *Cultura Neolatina* 54 (2004) 559-593.
- MARFANY, Marta, «La traducció catalana medieval de *La Belle Dame sans merci* d'Alain Chartier», en Anna ALBERNI – Lola BADIA – Lluís CABRÉ (eds.), *Transllatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum – Publicacions URV 2010, 179-188.
- MARTÍ DE BARCELONA, «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudios Franciscanos* 91 (1990) 213-295; 92 (1991) 127-245 i 383-492.
- MCVAUGH, Michael, «Nota sobre las relaciones entre dos maestros de Montpellier: Arnau de Vilanova y Bernardo Gordon», *Asclepio* 25 (1973) 331-336.
- , *Medicine before de plague. Practitioners and their patients in the Crown of Aragon, 1285-1345*, Cambridge: Cambridge University Press 1993.
- , «Academic Medicine and the Vernacularization of Medieval Surgery: The Case of Bernat de Berriac», en Anna ALBERNI – Lola BADIA – Lluís CIFUENTES – Alexander FIDORA (eds.), *Knowledge and vernacular Languages in the Age of Lull and Eiximenis. Icrea Studies on Vernacularization*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2012, 257-281.

- MORRÁS, María, «El texto en su laberinto: para la edición crítica de las traducciones medievales», *La Corónica* 30 (2002) 203-247.
- NORTON, Frederick J., *Printing in Spain 1501-1520*, Cambridge: Cambridge University Press, 1966 [trad. castellana de 1997].
- PARERA, Raquel, «La versió d'Andreu Febrer de la *Commedia* de Dante: recursos del traductor», en Anna ALBERNI – Lola BADIA – Lluís CABRÉ (eds.), *Translatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum – Publicacions URV 2010, 161-178.
- PUJOL, Josep, «Traducció, transmissió, divulgació: tres aspectes de les *Heroïdes* de Guillem Nicolau», en Anna ALBERNI – Lola BADIA – Lluís CABRÉ (eds.), *Translatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum – Publicacions URV 2010, 123-159.
- RIERA I SANS, Jaume, «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», en *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, vol. 8, València – Barcelona, Institut de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1989, 699-709.
- SANTORO, M., *La stampa a Napoli nel Quattrocento*, Nàpols 1984.